

JĘZYKOZNAWSTWO

Leonid L. Kasatkin
Moskwa

Z dziejów „akania” – „jkania”¹ w języku rosyjskim²

1. Czym jest akanie

Akanie cechuje wszystkie gwary południowego narzecza języka rosyjskiego i znacznej części narzecza środkowego. Występuję również w gwarach białoruskich oraz w białoruskim i rosyjskim języku literackim.

Pierwsze wzmianki o akaniu odnoszą się do początków XVIII w. Antioch Kante-mir w rosyjsko-francuskim słowniku zachowanym w rękopisie (1737) odnotował:

Дворяне и те, кто им подражает, часто заменяют О на А в начале и в середине слов; например говорят: *агурец, акошко, пападья, башмак* на месте *огурец, окошко, попадья, бошмак* [Uspienski 1994: 200].

---

¹ Mianem „akania” określa się w dialektologii rosyjskiej zjawisko zlewania się etymologicznych [a] i [o] w [a] w pierwszej sylabie przed akcentem głównie po spółgłoskach twardych, natomiast „jkanie” dotyczy zlewania się [a], [o] i [e] po spółgłoskach miękkich. Wyróżnia się akanie/jkanie mocne polegające na występowaniu głoski [a] niezależnie od kontekstu, dysymilacyjne vs asymilacyjne różnicujące samogłoskę przedakcentową na zasadzie przeciwieństwa vs zgodności tej samogłoski z akcentowaną ze względu na stopień rozwarcia. Przy jkaniu umiarkowanym wartość samogłoski przedakcentowej jest uwikłana w twardość/miękkość następującej po niej spółgłoski. Zróżnicowanie [o] i [a] w sylabach nieakcentowanych nosi miano „okania”. W tłumaczeniu artykułu zastosowano następujące zasady transkrypcji fonetycznej: w rosyjskich cytatach zachowano znaki stosowane przez autorów, a tekście polskim zastąpiono je znakami slawistycznej transkrypcji fonetycznej opartej na alfabecie łacińskim; nawias kwadratowy i ukośny jest używany dla oznaczenia głosek [ ] i fonemów // zgodnie z intencją Autora (przyp. tłum. – S. G.).

² Oryginał artykułu jest zmienioną i uzupełnioną wersją rozdziału monografii zbiorowej pt. *Русская фонетика в развитии: Фонетические «отцы» и «дети» начала XXI века, mającej się ukazać w 2013 roku pod red. Marii L. Kalenczuk i Rozalii F. Kasatkin w moskiewskim wydawnictwie „Языки славянской культуры”* (przyp. tłum. – S. G.).

Wasył Trediakowski w *Rozmowie między cudzoziemcem a człowiekiem rosyjskim o ortografii* uściślił:

В московском выговоре все (о) неударяемые за (а) произносятся. Пример: *малако* вместо *молоко*. Сие наблюдение есть без изъятия [Trediakowski 1748: 398; zob. też 148–149, 305, 368; 1849: 273, zob. również 207].

Michaił Łomonosow w *Gramatyce rosyjskiej* wskazywał:

Московское наречие не токмо для важности столичного города, но и для своей отменной красоты прочим справедливо предпочитается, а особливо выговор буквы *о* без ударения, как *а*, много приятнее [Łomonosow 1952: 430].

W XIX w. zaczął być używany termin „akanie”. Nikołaj Nadieżdin w 1841 r. używa terminów „akanie” i „okanie” jako głównych cech dwóch narzeczy języka wielkoruskiego [zob. Ossowiecki 1961: 17]. Michaił Maksimowicz dostrzegał różnicowanie akania, wyróżnia dialekt rizański, który „обращает *о* без ударения в дебелое *а*”, i dialekt moskiewki, który „обращает *о* без ударения в лёгкое *а*” (1839) [zob. Dahl 1852/1978: XLVI]. Lecz jaka jest różnica między tymi odmianami akania Maksimowicz nie precyzuje. Władimir Dahl określał akanie w sposób następujący: „*о* без ударения везде произносится как полногласное *а*” [Ibidem: LXIX].

Aleksiej Sobolewski, podsumowując badania rosyjskich dialektów w XIX w., akaniem nazywa wymowę głoski [a] na miejscu /o/ i /a/ nie tylko po twardych spółgłoskach, lecz także po miękkich i wyróżnia dwa typy akania. W akaniu *u m i a r - k o w a n y m*, typowym dla języka literackiego i części guberni moskiewskiej,

на месте древних (= орфографических) неударяемых *а* и *о* слышится: <...> в начале и в конце слов всегда и в середине слов после искони твёрдых согласных <...> непосредственно перед ударением – *а*, несколько закрытое, приближающееся к *о*,

natomiast po spółgłoskach miękkich – *i*. W akaniu mocnym obejmującym

весь великорусский юг, отчасти восток и запад <...> место нашего неударяемого *а* занято тоже *а*, но более открытым, резким, произносимым отчётливо, неприятно для нашего слуха. Этот последний звук слышится также на месте наших *и* и глухого, близкого к *ы* – после *ј*, мягких согласных, шипящих и *ц* [Sobolewski 1897: 10,13].

W dialektologii współczesnej termin „akanie umiarkowane” nie jest używany, a „akanie mocne” używa się jako synonimu „akania niedysymilacyjnego”.

Ważnym etapem w badaniach akania było odkrycie przez Aleksieja Szachmatowa w gwarach powiatu mosalskiego guberni kałuskiej szczególnego typu akania nazwanego potem akaniem dysymilacyjnym typu żyzdryńskiego polegającym na wymowie na miejscu /a/ i /o/ przed [a] akcentowanym głósce wyższego stopnia rozwarcia niż [a], a przed innymi akcentowanymi samogłoskami [a] szerokiego. Ten sam typ akania Szachmatow odnotował w tekstach mowy ludowej zapisanych przez Władimira Dobrowolskiego w gwarach powiatu jelnińskiego guberni smoleńskiej [Szachmatow 1896-1897]. Było to odkrycie w rosyjskiej dialektologii zależności barwy samogłosek przedakcentowych od barwy samogłosek akcentowanych w gwarach południowo-rosyjskich. Wcześniej dialektolodzy wiedzieli tylko o zależności samogłosek od twardości/miękkości następujących spółgłosek, co cechowało głównie dialekty północno-rosyjskie³. Szachmatow wyraża przypuszczenie, że odkryty przez niego typ jest bardzo stary, z niego później powstało akanie niedysymilacyjne.

W XX w. odkryto wiele typów akania i jakania. Ogromny wkład w opis większości spośród nich jest dziełem Nikołaja Durnowo, który na podstawie własnych badań terenowych dialektów południowo-rosyjskich i analizy przykładów przytaczanych w różnych opisach gwar dokonał klasyfikacji głównych typów jakania i nazwał je [Durnowo 1917-1918]. Klasyfikacja ta została później uzupełniona przez Rubena Awanesowa [Awanesow 1949: 77-102; 1974: 143-169] i przez innych dialektologów wyróżniających nowe typy wokalizmu przedakcentowego.

Doniosłym było odkrycie przez Durnowo [Durnowo 1929b: 317] i Ołęgę Kuryło [Kuriło 1924; 1928], a potem przez doktorantkę Siergieja Wysotskiego Irinę Delusina archaicznego typu akania dysymilacyjnego (równoległego do znanego wcześniej archaicznego typu jakania dysymilacyjnego), który później również odnalazła i opisała Tatiana Stroganowa [Stroganowa 1955]. Kapitolina Zacharowa na podstawie analizy materiałów *Atlasu dialektologicznego języka rosyjskiego* poczyniła istotne obserwacje dotyczące genezy i rozwoju niektórych typów jakania [Zacharowa 1959; 1971; 1975 i in.]. Opisana przez Durnowo asymilacyjna zależność przedakcentowej samogłoski przed [a] w niektórych typach wokalizmu po miękkich spółgłoskach została uzupełniona o odkryte w gwarach akających przez Rozalię Kasatkina i Jelenę Szczygiel oraz Dmitrija Sawinowa różne typy asymilacyjnej

³ W. I. Dahl pierwszy opisał akanie i jakanie nazwane później żyzdryńskim typem akania i jakania dysymilacyjnego: w dialekcie smoleńskim „коли последующий слог под ударением, то е, ѣ переходят в я, а после коренного ц, р, ш, щ, ч в а. Если же в слогe под ударением будет а, я, то е, ѣ переходят в и, а после ц, р, ш, щ, ч в ы. Вот замечательное склонение слова дутья: И. дзѣцѣ, Р. дзицѣ, Д. дзѣцѣ, В. дзѣцѣ, Тв. дзѣцѣм, П. о дзѣцѣ” [Dahl 1852/1978: LXXV]. Z punktu widzenia współczesności w tym opisie do przedakcentowych е i ѣ należy dodać я (ponieważ Dahl miał na myśli litery). Tu po raz pierwszy ukazana jest zależność samogłoski przedakcentowej od akcentowanej w gwarach rosyjskich, jednakże ta obserwacja Dahla nie była zauważona przez dialektologów i historyków języka rosyjskiego.

zależności samogłoski przedakcentowej po spółgłoskach twardych od samogłosek średniego stopnia rozwarcia [Kasatkina, Szczygiel 1995; Sawinow 2001: 212-213]. Znalaziono i opisano także inne typy wokalizmu przedakcentowego w gwarach akających [zob. Kasatkin 1999: 417-424; 2002a; Čekmonas 1999 i in.].

Wielu badaczy w XX w. określa akanie jako nierozróżnianie, neutralizację nieakcentowanych /o/ i /a/ [zob. np. Durnowo 1924: 78; 1969: 154; Awanesow 1949: 62; Kuzniecowa 1960: 52; Kolesow 1972: 100; Gorszkowa, Chaburgajew 1981: 99; Iwanow 1990: 203 i in.]⁴. Ta definicja jest, rzecz jasna, niewystarczająca: fakt, że głoski na miejscu tych fonemów w sylabach nieakcentowanych są wymawiane jednakowo, jeszcze nie świadczy o tym, jakie one są.

Nie każda neutralizacja niewysokich samogłosek w sylabach nieakcentowanych może być określona jako akanie. W gwarach okających notowane są przypadki wymowy [o] na miejscu /a/ w sylabie przedakcentowej: *rukov'a*, *broł'a*, *głoz'a*, *zobr'al'i*, *pox'at'* itp. Niektórzy dialektolodzy, opisując te przypadki, wyrazili przypuszczenie, że w systemach tych gwarach miała miejsce neutralizacja /o/ i /a/ w przedakcentowym [o] [Awanesow, Orłowa 1964: 37], i nazywali takie systemy hiperpoprawnym okaniem [Żukowska 1968: 6-10; Nazarowa 1975: 101-102] lub hiperokaniem [Kasatkina 1991: 17; Čekmonas 1998: 62]. Ale nikt nie nazywał takiej neutralizacji akaniem. W niektórych gwarach okających znane jest „jekanie”, tzn. neutralizacja niewysokich samogłosek po spółgłoskach miękkich w 1. sylabie przed akcentem w postaci wymowy na ich miejscu głoski [e]. Lecz jekania w gwarach okających też nikt nie nazywa akaniem lub jego przejawem. W pewnych językach, np. w angielskim, samogłoski niewysokie w pewnych pozycjach nieakcentowanych są neutralizowane w głosce [ə], lecz również i to zjawisko nie jest nazywane akaniem.

Toteż dialektolodzy, wyjaśniając ten termin, precyzują go w swych opisach typów akania: we wszystkich tych typach wymowa nieakcentowanej głoski [a] na miejscu /o/ i /a/ w pewnych pozycjach jest obligatoryjna. Nie ma żadnego typu akania, w którym na miejscu /o/ i /a/ w sylabach nieakcentowanych wymawiano by tylko głoski różne od [a], i nigdy w żadnej pozycji nie wystąpiłaby głoska [a].

Niedoskonałość ogólnej definicji zjawiska wymagała uściślenia. Na początku 70. lat XX w., kiedy rozpoczęto prace nad encyklopedią *Русский язык*, członek jej kolegium redakcyjnego Awanesow zlecił mi napisanie hasła o akaniu i zaakceptował go. W tym hasle pisałem: „А<канье> в узком смысле – неразличение *o* и *a* в безударном положении, совпадение их всегда или в части позиций в звуке *a*” [Encyklopedia 1979: 14]. Potem to sformułowanie z pewnymi uściśleniami było

⁴ Niektórzy lingwiści nadal używali przyjętą wcześniej definicję: „Так как чаще всего неударяемому предударному и заударному “о” северновеликорусских говоров соответствует в южновеликорусских – звук “а”, то эту черту южных диалектов называют “аканьем” ” [Jeriomín, Fałow 1928: 31]; „аканье, т.е. произношение неударяемого орфографического *o* в виде *a*, напр. *вадá*» [Bogorodicki 1935: 246].

powtarzane przeze mnie w różnych wydaniach encyklopedycznych, podręcznikach i materiałach dydaktycznych.

Odpowiadało ono wyobrażeniu lingwistów o tym zjawisku:

Аканье, т.е. совпадение безударных **а** и **о** в одном звуке. При этом в 1 предударном слоге из **а** и **о** после твёрдых согласных по большей части бывает **а**, чем и вызвано название самого явления⁵ [Durnowo 1924: 78-79];

В акающих говорах одни и те же гласные произносятся различно в зависимости от того, находятся они под ударением или не под ударением, и в зависимости от того, в котором слоге перед ударяемым или после него они находятся. По одному частному случаю этого широкого явления, а именно потому, что в известных случаях на месте буквы *о* произносится [а], всё явление условно называется в науке *аканьем* – словом, взятым из уст народа [Uszakow 2009: 189];

Под умеренно акающими <говорами> понимают такие, в которых звук, близкий к *а*, является на месте *о* и *а* лишь в первом предударном слоге, а в остальных слогах (кроме начала слова) на месте этих гласных является редуцированный гласный. Под сильно акающими понимаются такие, в которых *а* на месте *о* и *а* является в любом безударном слоге (Kuzniecowa 1948: 29).

Konkludując, należy stwierdzić, że **akaniem jest nierozróżnianie niewysokich fonemów samogłoskowych w sylabach nieakcentowanych przy zlewaniu się ich w pewnych pozycjach w głosce [a]. W wąskim sensie akanie jest takim właśnie nierozróżnianiem /o/ i /a/ po spółgłoskach twardych, w szerokim sensie – nierozróżnianiem wszystkich niewysokich fonemów samogłoskowych po spółgłoskach twardych i miękkich.**

2. Jak powstało akanie

O przyczynach powstania akania lingwiści wypowiadali różne przypuszczenia. Większość lingwistów przyjęła teorię Szachmatowa, który zakładał, że akanie powstało w wyniku dwóch procesów fonetycznych.

Najpierw w gwarach południowo-rosyjskich zaszło skrócenie długości wszystkich nieakcentowanych samogłosek średniego i szerokiego stopnia rozwarcia, co doprowadziło ich do ziania się po spółgłoskach twardych w zredukowanej samogłosce [ə]. (Szachmatow oznaczał tę głoskę jako α lub ѣ), zaś po miękkich spółgłoskach w zredukowanym [ə] (Szachmatow używał znaku ε stosowanego na

⁵ Stosownie do wymawianej głoski i litery ją oznaczającej zostały nazwane również pozostałe typy rosyjskiego wokalizmu nieakcentowanego: okanie, jakanie, ikanie, jekanie (ekanie) i jokanie.

początku XX w. dla oznaczenia nieakcentowanego „irracjonalnego” [e] ścieśnionego [zob. Broch 1916: 22]). Następnie na kolejnym etapie głoski [ə] i [ɘ] ulegały wydłużeniu przed samogłoskami wysokimi [i], [y], [u] oraz średniowysokimi [i^e] – /ě/ (/ѣ/) i [u^o] – /ω/. To wydłużenie doprowadziło do zmiany [ə] > [a], natomiast [ɘ] w jednych dialektach zmieniło się w [a], w innych w [e]. Przed akcentowanymi samogłoskami średniego i szerokiego stopnia rozwarcia [e], [o], [a] wydłużenie nie zachodziło, w tej pozycji [ə] pozostało niezmienione, natomiast [ɘ] dawało [e], a częściej [i]⁶. Takie akanie było dysymilacyjne⁷. Jeszcze później w części gwar południowo-rosyjskich nastąpiło uogólnienie przedakcentowej samogłoski [a] w 1. sylabie przed akcentem przed wszystkimi samogłoskami akcentowanymi. Tak powstało akanie mocne [zob. Szachmatow 1896-1897; 1915: 331-343; zob. także Durnowo 1924: 188-190].

Ta teoria została przyjęta przez większość dialektologów i badaczy historii języka rosyjskiego, chociaż wyrażano także inne hipotezy.

Teoria Szachmatowa wywołuje szereg pytań. Przyczyny domniemanego skrócenia samogłosek średniego i szerokiego stopnia rozwarcia w sylabach nieakcentowanych (w wyniku czego powinny one zlać się w [ə] i [ɘ]) wyjaśniał on w sposób następujący:

Конечно, и аканье, и редукция гласных в основании своём явления однородные <...>; зависели эти явления от усиления экспираторной силы удара; ударяемый слог стал произноситься сильнее, громче, чем раньше, чем в общер<усском> праязыке; это привело к ослаблению силы слогов неударяемых, <...> а, о, е <...> потеряли свою первоначальную природу при сокращении, заменяясь гласными неполного образования: заднего ряда а и среднего ряда е [Szachmatow 1941: 116].

⁶ Kuzniecow pisał: „Многие лингвисты, и уже давно, рассматривают аканье (в широком смысле) как результат редукции гласных в безударном положении, но именно как результат, а не как самоё редукцию. Так по существу рассматривал в генетическом плане аканье и Шахматов. И при всём различии в деталях, и весьма существенных деталях, такое понимание аканья следует признать соответствующим действительному положению вещей” [Kuzniecow 1964: 33].

⁷ Należy mieć na uwadze, że przyczyną powstania tego typu akania nie mogła być dysymilacja, czyli dążenie mówiących – świadome lub nieświadome – do zróżnicowania stopnia rozwarcia samogłosek. Dysymilacja jest zaledwie wynikiem procesów fonetycznych zachodzących w określonych pozycjach, lecz nigdy nie jest ich przyczyną. „Принцип диссимилиативности в аканье состоит в том, что характер гласного звука зависит от характера гласного звука следующего слога: перед слогом с гласными верхнего подъёма или начинающимися с артикуляции верхнего подъёма старые безударные гласные среднего и нижнего подъёма дали а <...>; перед слогом с гласными среднего и нижнего подъёма <...> являются гласные среднего или верхнего подъёма, т. е. отличные от а” [Durnowo 1969: 157].

Jednakże czym było wywołane wzmocnienie samogłosek akcentowanych, Szachmatow nie wyjaśniał.

Wyrażano przypuszczenia, że skrócenie samogłosek nieakcentowanych mogło być wynikiem zmiany akcentu melodycznego na dynamiczny [Trubieckoj 1987: 161; Jakobson 1929: 83 nn; Kuzniecowa 1965: 152-153]. Lecz w językach z akcentem dynamicznym 1. sylaba przedakcentowa nie musi zdecydowanie różnić się od akcentowanej pod względem intensywności i iloczasu. W wymowie staromoskiewskiej, w gwarach średnio-rosyjskich wokół Moskwy, we współczesnych dialektach okających różnicy ilościowej między sylabą akcentowaną a pierwszą przed akcentem może nie być lub może być minimalna [zob. Awanesow 1949: 78-81; Wysotski 1973: 34-41]

Skrócenie samogłosek nieakcentowanych niekoniecznie należy wiązać ze wzmocnieniem akcentowanych samogłosek, mogło ono być wywołane inną przyczyną – transformacją rosyjskiej bazy artykulacyjnej: osłabieniem w języku rosyjskim (w porównaniu z innymi słowiańskimi i innymi indoeuropejskimi językami) stopnia napięcia narządów mowy podczas mówienia, które zaszło ponad 1000 lat temu i wywołało w języku rosyjskim szereg zmian fonetycznych, w tym również przebiegających obecnie procesów, które z większą mocą zachodziły w narzeczu południowym i prowadziły do osłabienia nie tylko nieakcentowane, lecz również akcentowane samogłoski [Kasatkin 1989: 39-41; 1999: 131-133].

Niejasne są przyczyny tego, że według Szachmatowa po skróceniu nieakcentowanych samogłosek średnich i szerokich, prowadzącym do ich złania się w [ə] i [ɐ], zaszło ich wydłużenie przed samogłoskami wysokiego i średnio-wysokiego stopnia rozwarcia. Niejasne jest także, dlaczego przy tym [ə] dało [a], [ɐ] natomiast [a] oraz [i]. Głoska [ə] jest środkowa średniego stopnia rozwarcia, jest ona jednakowo oddalona od innych samogłosek środkowych: wysokiego [y] i szerokiego [a]. We współczesnych gwarach z akaniem dysymilacyjnym często jest notowana wymowa [y], rzadziej [e] obok [ə]: mówi się nie tylko [kəs'a], [trəv'a], lecz także [kys'a], [tryv'a], [vyd'a], [dym'a], [pyš'ʼa], [xyz'ʼajka]; rzadziej [ved'a] itp. [zob. Atlas 1986, mapa 2]. Powstaje pytanie, dlaczego wydłużenie [ə] dało [a], a nie [y] lub [e], inaczej mówiąc, dlaczego powstało akanie, a nie ykanie lub ekanie? Jak [ɐ] mogło zmienić się nie w bardziej podobne do niego [e], lecz w [ʼa] i w [i]?

Olaf Broch zaproponował prostsze wyjaśnienie genezy akania dysymilacyjnego, lecz on podobnie jak Szachmatow sądził, że warunkiem jego powstania było uprzednie zlanie się nieakcentowanych samogłosek w zredukowanych [ə] i [ɐ], a następnie zaszła ich zmiana w sylabie przedakcentowej w [a]. Broch zakładał, że przed powstaniem akania w gwarach południowo-rosyjskich miała miejsce neutralizacja samogłosek niewysokich po samogłoskach twardych w głosce typu [ə] (Broch oznaczał ją znakiem [ɚ], pisał także o „редуцированном α” – „переходном звуке между а и в”), po miękkiach spółgłoskach w głosce typu [ɚ], a **różnie** w po-

zycji przed samogłoskami wysokiego stopnia rozwarcia one zmieniły się w [a], co doprowadziło do powstania akania [Broch 1916: 26, 58]. Lecz Broch wiązał tę zmianę nie ze zmianami samogłosek akcentowanych, a z ich właściwościami przyrodzonymi, jak twierdził Durnowo, omawiając poglądy Brocha, mianowicie z tym, że:

в следующем ударяемом слогe в одних случаях были гласные краткие (тогда предударная гласная удлинялась), в других долгие (тогда она оставалась редуцированной) [Durnowo 1917-1918, t. 2: 50].

Jak wiadomo, z punktu widzenia własnej długości samogłoski wysokie są krótkie, samogłoska szeroka zaś długa. Przy akaniu dysymilacyjnym występuje następująca zależność: przed samogłoską długą wymawiana jest samogłoska krótka, przed krótką samogłoską – długa: *sax'a* – *sax'u*, *s'istr'a* – *s'astr'u* [Broch 1916: 57-59].

Teoria Brocha prościej tłumaczy zależność między przeakcentowanymi a akcentowanymi samogłoskami, lecz także wobec niej można postawić niektóre pytania, pojawiające się przy teorii Szachmatowa.

Odpowiedź na niektóre z tych pytań znalazłem w gwarze Lipowan – staroobrzędowców zamieszkujących region Dolnego Dunaju.

Gwarę wsi Tatarica w Bułgarii (obw. Silistra) cechuje akanie dysymilacyjne ze zwykłą wymową głoski [ə] w 1. sylabie przed akcentem po spółgłoskach twardych na miejscu /o/, /ω/ i /a/ przed akcentowanym [a] i głoski [a] przed innymi samogłoskami akcentowanymi: [bəl'n'ajə], [vəjn'a], [dəv'al'i], [məj'a], [pəč'a'af], [səb'ak], [xəv'ait]; – [bal'it], [kas'y], [vajn'u], [mə'ak'o], [pam'or], [paj'ed'iš] itp. Przed akcentowanym [a] notuje się także [a]: [bar'ank'i], [dažd'als'ə], [paž'al'iš'ə], [pak'adu], [sam'a], [x'apč'aty], jak również nieco bardziej zamknięta samogłoska [a]: [durək'a v'al'at'], [kap'ak], [pak'adut], [səb'ak] [Kasatkin 2008a: 118].

Wymowę takiego [a] przed [a] akcentowanym spotykaną również w innych gwarach z akaniem dysymilacyjnym dialektolodzy tłumaczyli wpływem języka literackiego i dialektów z mocnym akaniem. Broch pisał:

Для меня нет сомнения, что переход ъ>a в слогe предударном совершается в наши дни главным образом под влиянием извне, всего больше со стороны московского произношения [Broch 1916: 28; zob. też Durnowo 1917-1918, t. 1: 28].

Wśród przykładów „отхода от традиционных систем в современных говорах русского языка под влиянием литературного языка” Warwara Orłowa i Tatiana Stroganowa rozpatrywały również przejście od akania dysymilacyjnego do niedysymilacyjnego [Orłowa, Stroganowa 1968: 191-192, 196-198, 203]. Jednakże

gwara Tataricy (obecnie w Bułgarii, wcześniej było to terytorium Rumunii, a jeszcze wcześniej Turcji) nie podlega takiemu wpływowi: mieszkańcy wsi zarówno wcześniej, jak i obecnie słyszą rosyjski dialekt kulturalny zbyt rzadko, by mógł on powodować taka wymowę.

Poza tym

благодаря своей близости к системе аканья литературного языка (недиссимилятивного типа) диссимилятивное аканье изживается с большим трудом. Его особенность – отличие в качестве предударного гласного – обычно не осознаётся говорящим. Различие [ъ] и [а] не оценивается носителем диалектной речи как значимое, и он не замечает, что произносит разные звуки перед разными ударными гласными [Орлова, Строганова 1968: 191–192].

Przy akaniu dysymilacyjnym

звуку *a* перед слогом с гласными, отличными от *a*, соответствуют перед слогом с *a* такие звуки, которые в другой позиции не встречаются и воспринимаются как звуки, более близкие к *a*, чем к другим безударным гласным того же говора. В таком случае человек при произношении объективно не может отличить эти звуки от безударного *a*, хотя произносит их иначе. Для него это варианты того же самого *a* [Durnowo 1929: 69].

W gwarze Tataricy przykłady wymowy [a] przed [a] akcentowanym są notowane zazwyczaj w mocnych pozycjach intonacyjnych (pod akcentem syntagmy lub akcentem frazowym), przy akcentuacyjnym wyróżnieniu słowa, emfazie i wolnym, wyraźnym wymawianiu wyrazu. Taka dystrybucja głosek na miejscu /o/, /o/ i /a/ świadczy o tym, że głoska [a] w tej pozycji nie jest związana z odejściem od zasady dysymilacji, a po prostu – [a] i [ə] są różnymi wariantami prozodycznymi tej samej jednostki fonologicznej – archifonemu /oɔla/, którego **dominanta (wariant podstawowy)** jest uświadamiany przez mówiących jako [a]. Głoska ta jest wymawiana w sytuacji dostatecznego dla niej iloczasu, [ə] natomiast przy wymowie krótkiej⁸.

Ta sama zależność jest również w języku literackim i w gwarach z akaniem mocnym: w 1. sylabie przed akcentem na miejscu /o/, /a/ jest wymawiane [a], w pozostałych sylabach nieakcentowanych, gdzie głoska jest zazwyczaj krótsza – [ə]: [mɔfəd'oi], [nəp'is'at], [g'orət], [v'ypəxət] itp. W szybkiej mowie, przy zwiększonym tempie wymowy w języku literackim i w gwarach akających [ə] zamiast [a] często jest wymawiane również w 1. sylabie przed akcentem przed różnymi sa-

⁸ Durnowo przytacza przykłady wymowy zanotowane w Kursku: „дъвайтя, пѣпа, скъзала, стъжала, дъвай, пѣзвать (реже *a* отчетливо: салдагы)” [Durnowo 1917-1918, t. 1: 27; wyróżnienie moje – L. K.].

mogłoscami akcentowanymi. Szybkie tempo cechuje również wyrazy ściągnięte (kompresywa) – częstotliwe wyrazy powszechnego użycia, w których nawet w języku literackim i w gwarach samogłoski nieakcentowane, w tym także samogłoski 1. sylaby przedakcentowej, lecz również spółgłoski, mogą być skracane lub nawet zanikać: [dɐv'aj], [kə(ɡ)d'a], [pət'om], [d'is'(i)t'i], [t'(i)p'er'] i in.

Na miejscu [a] po spółgłoskach miękkich w języku literackim przy zwiększeniu tempa mówienia zwykle wymawia się samogłoskę średniego stopnia rozwarcia [e] ([eⁱ]); por.: *от моря до моря* – *от моря* [m'or'e] *до моря* [m'or'a]; na końcu syntagmy fonetycznej wyraz jest pod akcentem syntagmatycznym, jest to mocna pozycja we frazie, wygłosowa samogłoska jest tu wydłużona, natomiast nie na końcu syntagmy pozycja jest słaba, samogłoska wygłosowa jest krótsza i jej barwa jest inna.

Przy zmniejszeniu tempa mówienia na miejscu [ə] może być wymawiana samogłoska bardziej otwarta również w innych pozycjach. Kuzniecowa pisała o gwarze wsi Borki (rej. mozański, obw. riaziański):

По моим наблюдениям, во втором предударном слогe (и далее к началу слова) на месте *о* и *а* после твёрдых согласных часто наблюдается, как и в литературном языке, редуцированный гласный типа *ъ*, например *пѣлкилѣ*, *зѣпѣлтарѣ рублѣ*, *мѣлакѣ*, *пѣн'амнѣшкѣ*, *пѣлажѣлѣ*, *рѣс'с'в'алѣс'* (рассветлось) и т. д. Но в этом же положении при более медленном темпе речи можно слышать и более отчётливый гласный типа звука, наблюдающегося в литературном языке в первом предударном слогe, например: *пѣсвамѣ* (по-своему), *хлѣпатѣть* (хлопотать), – звук, несомненно, более отчётливый, менее редуцированный, чем в слове *пѣтписѣлиц'* (соседнем слове той же фразы, откуда заимствую примеры) [Kuzniecowa 1948: 31-32, zob. także Szczerbowa 1912/1983: 154-155; 1983: 56-57].

Różni dialektolodzy niejednokrotnie obserwowali wymowę specyficznych głosek na miejscu /ě/ i /o/ jedynie w mocnych pozycjach we frazie lub w mowie emfaticznej, przy zwolnionym tempie wymowy, podczas gdy w słabych pozycjach wymawiane były głoski, które występowały na miejscu /e/ i /o/ [Durnowa 1917-1918, t. 2: 53-55; Giecowa 1959: 113-117; Paufoszima 1983: 7, 62; Kasatkin 1999: 370, 379-381, 385-388; 2008b: 51; zob. również Wysotski 1975: 9].

Artykulacja głoski [a] wymaga pewnego napięcia narządów mowy: od pozycji neutralnej, cechującej, m.in. pauzę artykulacyjną, język i szczeka dolna powinny zostać opuszczone do dołu (samogłoska [a] jest szerokiego stopnia rozwarcia). Lecz przy skróconej artykulacji tej głoski wymagany dla [a] ruch narządów mowy nie zdąży zaistnieć i narządy mowy pozostają w granicach pozycji neutralnej (spoczynkowej). Ta pozycja jest typowa dla [ə] [zob. Szczerbowa 1912/1983:103]. Zatem [ə] jest głoską szeregu środkowego średniego stopnia rozwarcia, która jest wymawiana po spółgłoskach twardych zamiast [a] przy niewystarczającej por-

cji czasu dla jego realizacji. Po samogłoskach miękkich na miejscu [a] w tych samych warunkach iloczynowych wymawia się przesunięte do przodu [ɶ] lub [e] – samogłoski średniego stopnia rozwarcia szeregu środkowo-przedniego lub przedniego.

W rozwoju wokalizmu południowo-rosyjskiego nie było dwóch etapów opisanych przez Szachmatowa: skrócenia niewysokich samogłosek nieakcentowanych skutkującego ich zlaniem się w [ə] po spółgłoskach twardych i [ɶ] po miękkich, a następnie ich wydłużenia prowadzącego do ich zmiany w [a]. Był tylko taki stopień redukcji samogłosek nieakcentowanych, który doprowadził do zlania się niewysokich samogłosek z [a], realizowanym w warunkach krótkości w pewnych pozycjach w postaci głoski [ə] po spółgłoskach twardych i [e] po miękkich⁹.

Powstanie akania wiąże się ze zlaniem się nieakcentowanego [o] z [a]. Prawdopodobnie zaszło to (przynajmniej na początku) w gwarach, w których takie [o] różniło się minimalnie od [a]. Takie systemy występują również we współczesnych gwarach, północno- i południowo-rosyjskich. Na miejscu /o/ pod akcentem jest tam wymawiane [ɔ] – samogłoska tylna średnio-niska, słabo labializowana [zob. np. Wysotski 1967: 66-81; Atlas 1986, I, mapa 42; Kasatkin 2008b; Sawinow 2008]. Nawet przy niewielkim zmniejszeniu napięcia artykulacji tej głoski, co cechuje pozycje nieakcentowane w porównaniu z akcentowanymi, różnica między takim [ɔ] a [a] zanikała i one spływały się w jednej głosce¹⁰. W okresie kształtowania się akania system samogłosek, w którym samogłoska [ɔ] reprezentująca fonem /o/ była przeciwstawiona samogłosce [ɔ] reprezentującej /ω/ miał, niewątpliwie, większy zasięg, niż obecnie.

Powszechne jest mniemanie, że w pozycjach nieakcentowanych /o/ i /ω/ nie różniły się, na ich miejscu była wymawiana jedna głoska. Jednak w pewnym archaicz-

⁹ Kuzniecowa, zgadzając się z przypuszczeniem Szachmatowa, że akanie poprzedzała redukcja samogłosek nieakcentowanych, skutkująca zlaniem się niewysokich samogłosek w sylabach nieakcentowanych, sądzi, że samogłoską będącą efektem zlania się tych samogłosek w pewnych pozycjach było [ʌ], cechujące normę „и современного литературного произношения” [Kuzniecowa 1964: 33]. Należy jednak mieć na uwadze, że we współczesnym języku literackim w 1. sylabie przed akcentem i w niektórych innych pozycjach wymawia się samogłoskę, którą bardziej precyzyjnie należy oznaczać jako [a³] lub [a̠] lub też [e].

¹⁰ „Объясним изменение неударяемого *o* в *a* в южновеликорусском произношении, напр. *вада* из *водá*. Для произношения гласного *o* губы выдвигаются вперёд и образуют сужение <...>. С течением времени вся эта сложная работа губ постепенно ослабляется при произнесении неударяемого *o* и в результате переходит в пассивное или индифферентное состояние губ при среднем раскрытии рта, а при таком укладе получается уже другой гласный, именно – *a*. Из сказанного ясно, что изменение неударяемого *o* в *a* (через посредствующую стадию *â* [= ʌ – Л.К.] произошло в направлении уменьшения работ при произношении <...>. Если же в северновеликорусских говорах в данном неударяемом положении сохраняется *o*, то это указывает на то, что в языке-предке этих говоров гласный *o* имел более устойчивую губную артикуляцию, чем в языке-предке южновеликорусских говоров” [Bogorodicki 1935: 25-26]. О *innych* możliwościach wyjaśnienia genezy akania zob. [Vaahtera 2007; 2009: 67-96].

nym dialekcie północno-rosyjskim zostało odnotowane rozróżnienie tych fonemów również nie pod akcentem [Kasatkin 2008b]. Prawdopodobnie rozróżnienie tych fonemów miało miejsce kiedyś również w dialektach południowo-rosyjskich, gdzie na miejscu /ω/ pod akcentem w mocnej pozycji frazowej wymawiano dyftong [u̯o], a w pozycjach nieakcentowanych prawdopodobnie monoftong – tylną samogłoskę średnio-wysoką [ɔ]. Głoska ta była zbliżona do [u] i spłynęła z nim przy osłabieniu napięcia artykulacyjnego w większej części gwar z akaniem dysymilacyjnym. Tak więc w północnym (smoleńskim) areale odnotowano wymowę: *торгува́ть, слабува́тый, пунáла, пума́затъ, пувя́зка, пу мя́су, лунáта, самува́р, лумáть, хува́ть, помугáть, пунáша, безубра́зие, целува́ли* i in. Na południowych peryferiach akania dysymilacyjnego w niektórych gwarach [ɔ] zachowało się jako [o] lub głoska zbliżona do niej (labializowana): *за ɔp[ɔ]ва́ми, p[ɔ]жа́ли, зим[ɔ]ва́ли, разэ[ɔ]ва́ривая, н[ɔ]ста́вки, х[ɔ]зя́йство, л[ɔ]на́тка, м[ɔ]ла́, н[ɔ]вя́жут, н[ɔ]ста́вят, н[ɔ]жа́луйста; л[ɤ°]на́та, н[ɤ°]вя́зывать* i in. [Zob. Stroganowa 1975; Atlas 1986, I, mapy 2, 9, 10]. Głoski [u] i [o] odnotowano tu nie tylko na miejscu /ω/ i nawet na miejscu /a/, lecz wymowa nieakcentowanego [o] na miejscu /a/ zdarza się również w dialektach okających: *рукова́, брола́, глоса́, зобра́л'у, поха́т'* itp. [zob. Avanesow, Orłowa 1964: 37; Atlas 1986, I, mapa 1]. Przykłady te prawdopodobnie odzwierciedlają wynik niefonetycznej zamiany jednej głoski przez inne.

Zatem **akanie jest rezultatem osłabienia napięcia artykulacji w języku rosyjskim, które wywołało również inne procesy, np. monoftongizację dyftongów, czego efektem było zlanie się /ě/ z /e/ i /ω/ z /o/ najpierw w pozycji nieakcentowanej, a następnie również pod akcentem w większości dialektów rosyjskich** [zob. Kasatkin 1999: 390–397].

W gwarach południowo-rosyjskich osłabienie nieakcentowanych samogłosek doprowadziło do neutralizacji niektórych spośród nich. Najpierw [a] po spółgłoskach twardych zlało się z [ɔ] reprezentującym fonem /o/ i tak powstało akanie. Do tego procesu włączyło się również [ɔ] reprezentujące fonem /ω/. W zachodnich gwarach południowo-rosyjskich proces ten mógł prowadzić nie tylko do zlania się /o/ z /a/, lecz i do spłynięcia /ω/ z /u/ lub do zachowania nieakcentowanego [o] w niektórych wyrazach.

3. Historia kształtowania się typów akania i jakania

1. Szachmatow uważał, że akanie powstało w postaci dysymilacyjnej, później zaś w wyniku uogólnienia samogłoski [a] w 1. sylabie przedakcentowej przed wszystkimi samogłoskami akcentowanymi w niektórych dialektach akających powstało akanie mocne [Szachmatow 1915: 338-339]. Ten punkt widzenia podtrzymuje większość dialektologów i historyków języka rosyjskiego [zob. np. Durnowo 1917-1918, t. 2: 78; 1924/2000: 187-193/177-183; 1969: 157; Awanesow 1952: 38-43; 1955: 29-30, 33-34; Kuzniecowa 1965: 153-154; Gorszkowa, Chaburgajew

1981: 102-106; Iwanow 1990: 205-209 i in.]. Wysuwano także przypuszczenie, że pierwotnym było akanie mocne, natomiast dysymilacyjne powstało z niego później [zob. Kuriło 1928; van Wijk 1934-1935; Vaillant 1950: 107, 234; Čekmonas 1987: 343, 346 i in.]. Materiał współczesnych dialektów rosyjskich daje podstawy zakładać inną genezę akania dysymilacyjnego i mocnego na różnych obszarach południowo-rosyjskich.

Akanie dysymilacyjne jest rozpowszechnione w dialektach zachodnich narzecza południowo-rosyjskiego, a mocne we wschodnich, jak również w gwarach środkowych i w języku literackim [zob. Atlas 1986, 1, mapa 2]

Jak ustalił Broch, w dialektach z akaniem dysymilacyjnym przed samogłoską krótką wymawiana jest samogłoska długa, przed długą zaś krótka. Samogłoski wysokie [i], [y], [u] są krótkie, dlatego przed nimi wymawia się długą samogłoskę [a], a przed długim [a] wymawia się krótkie [ə] [Broch 1916; 57-59]. Ta zależność jest notowana nie tylko między samogłoską 1. sylaby przedakcentowej a akcentowaną, lecz także między samogłoskami innych sylab.

В таких говорах фонемы *o* и *a* выступают во 2-м предударном слогe после твёрдых согласных в общем варианте *ъ*, если в 1-м предударном слогe звучит гласный нижнего подъёма *a*, и в варианте *a*, если в 1-м предударном слогe звучит любой гласный верхнего (или среднего) подъёма: в *н/ъйа/бре*, *г/ъсна/да*, *п/ъда/жди*; но: *б/аси/кóm*, *г/алу/бéй* и т.п. <...> Если под ударением гласный нижнего подъёма *a*, то в заударном слогe преимущественно наблюдается *ъ*, а при наличии под ударением других гласных гласные неверхнего подъёма реализуются обычно в звуке *a*: на *хът/а/ри*, в *стóр/а/ну* при: *стáр/ъ/му*, *йáбл/ъ/ка*” [Awanesow, Orłowa 1964: 67-68].

W Tataricy w Bułgarii odnotowałem: [varəç¹ajt¹is¹a], [pazəbr¹al¹i], [panək¹al¹i], [zaɣl¹idaiš], [pas¹id¹im], [kancyt¹ar¹iju], [zakuj¹ut¹], [də saɣəv¹ja], [pəkavər¹at¹] itp. [Kasatkin 2008a: 120; zob. także Kasatkin 1999: 414].

Wymowa [ə] ([ъ]) świadczy o krótkości sylaby, wymowa [a] o jej długości. Taka falująca rytmika wyrazu – następowanie po sobie sylab długich i krótkich – jest właściwa wielu językom. Jest notowana również w niektórych dialektach północno-rosyjskich, w których

случаи выпадения и сильной редукции гласных в 1 п/у и в 1 з/у неконечном слогe и усиление и удлинение во 2 з/у на конце слова являются остатками более древней просодии слова, имевшей, вероятно, волнообразную ритмику с усилением через слог, подобную украинской [Almuchamedowa, Kulszaripowa 1980: 47]¹¹.

¹¹ O rytmice słowa w języku ukraińskim, gdzie umowna intensywność jest oznaczona cyframi (jak w znanej „formule Potiebni”) 1–3/4–2–3/4–1–1/2, [zob. Bogorodicki 1910: 317].

W sąsiadujących z gwarami północno-rosyjskimi nadbałtyckich językach grupy fińskiej również jest obserwowane „чередование по силе чётных и нечётных слогов”. Z modelu „фонетического слова в основной массе русских акающих говоров”, odpowiadającego „схеме, предложенной ещё А. А. Потебнёй” (1–2–3–1), wyłamuje się

предполагаемая модель далёкого предка не только восточнославянских наречий, но и славянской группы в целом. В общеиндоевропейской системе определённого периода <...> одним из наиболее слабых был первый предупредительный слог” [Kuzniecowa 1964: 34-35].

O podobnej rytmice wyrazowej z następowaniem kolejno po sobie sylaby długiej i krótkiej w języku staroruskim świadczy dystrybucja słabych i mocnych samogłosek [ъ] i [ь]: mocny jer przed sylabą ze słabym jerem, słaby jer przed sylabą z jerem mocnym i z samogłoską pełną. O tym samym świadczy także miejsce pobocznego akcentu wyrazowego w języku staroruskim:

Выбор слога или слогов, на которые падает второстепенное ударение, определяется несколькими факторами. Основной из них – ритмический: второстепенное ударение падает через слог вправо от главного, затем ещё одно через слог от этого второстепенного и т. д. [Zalizniak 1985: 179].

W gwarach z akaniem mocnym jest inna rytmiczna struktura wyrazu. Tu samogłoska pierwszej sylaby przedakcentowej pod względem iloczynowym zazwyczaj mało się różni od samogłoski akcentowanej i może być nawet od niego dłuższa, natomiast samogłoski pozostałych nieakcentowanych sylab, mających nagłos spółgłoskowy, są znacznie krótsze od akcentowanej [zob. Broch 1916: 9; Wysotski 1973: 35, 40; Reformatski 1979: 42-44; Kasatkina, Szczygiel 1995: 236-254 i in.]. Dlatego w 1. sylabie przed akcentem na miejscu /o/ i /a/ występuje pełnowartościowa samogłoska [a], w pozostałych zaś nieakcentowanych mających nagłos spółgłoskowy, z wyjątkiem wygłosowej otwartej – krótka samogłoska [ə].

Taka rytmiczna struktura wyrazu została nazwana przez Kasatkina konturem „сильный центр и слабая периферия”, cechuje on nie tylko wschodnie dialekty południowo-rosyjskie, lecz także wszystkie środkowo-rosyjskie, włącznie z gwarami z niepełnym okaniem i okaniem typu gdowskiego i półnowskiego [Wysotski 1973: 35, 40 grupa V, VI; Kasatkina 1996: 222-235]. **Мówiąc o gwarach z niepełnym okaniem, Kuzniecowa pisała: „Безударный вокализм этих говоров развился, по-видимому, независимо от воздействия на них аканья”** [Kuzniecowa 1965: 154-155].

W tych gwarach na miejscu [ə] w wyniku postępującej jego redukcji często pojawia się zero dźwięku: [k(a)rus'el'], [z:(a) dɛbrat'u], pɚɯ(o)var'it'], [pr(o)

dav'at'], [s:(o)yr'eb'al.'i] i coraz częściej w sylabach poakcentowych: [n'ek(o)mu], [nap'is(a)nə], [v'az(a)nəju], [v'oł(o)sə], [f x'ut(o)r'i], [v'yr(o)s'l'i], [s'v'ok(o)r], [x'oł(o)t], [rab'ot(a)ł], [x'atk(a) svəj'a], [p'lox(o) mn'e] itp. (w nawiasach ukazane są samogłoski pominięte w wymowie). Redukcja samogłoski do zera jest powszechna w tych dialektach w tych samych pozycjach również na miejscu /e/, /o/, /a/ po spółgłoskach miękkich. Taka redukcja praktycznie jest nieobecna w zachodnich dialektach południowo-rosyjskich, tzn. w gwarach z akaniem dysymilacyjnym. Izoglosa tego zjawiska wyraźnie oddziela zachodnie i wschodnie dialekty południowo-rosyjskie [zob. Atlas 1986, I, mapa 32; Kuzniecowa 1948: 32-33; Gołubiewa 1985; Kasatkin 2002b i in.].

Różna dystrybucja [a] i [ə] w zależności od pozycji w wyrazie fonetycznym w gwarach z mocnym i dysymilacyjnym akaniem występuje na poziomie powierzchniowym, podczas gdy na głębokim, leżącym u jej podstaw, jest zróżnicowanie tych gwar ze względu na rytmiczną strukturę wyrazu [por. Wojtowicz 1972: 39].

Różnica między akaniem mocnym a dysymilacyjnym powstała jako efekt realizacji jednego i tego samego modelu fonetycznego – akania, tzn. wymowy [a] na miejscu nieakcentowanych /o/ i /a/, w gwarach z różną rytmiczną strukturą wyrazu, a nie w wyniku zmiany akania dysymilacyjnego na mocne po wyrównaniu analogicznym i uogólnieniu samogłoski [a] przed wszystkimi samogłoskami akcentowanymi, jak sądził Szachmatow¹². W niektórych gwarach z akaniem dysymilacyjnym rzeczywiście może zachodzić jego zamiana na mocne, lecz to również jest związane ze zmianą rytmicznej struktury wyrazów¹³.

Rozstrzygnięcie kwestii, który z tych typów jest pierwotny, a który wtórny, zależy od tego, jak wygląda sprawa obszaru, na którym powstało akanie. Awanesow uważał, że

¹² Zastępowanie głoski [ə] przez [a] „na zasadzie analogii” jest niemożliwe ze względu na to, że mówiący nie uświadamiają różnicy między tymi głoskami (zob. wyżej).

¹³ Wieś Cunicea (Mołdawia, okr. Florești) jest zamieszkała przez rosyjskich staroobrzędowców, których przodkowie uciekali tutaj na początku XVIII w. przed prześladowaniami władzy i cerkwi oficjalnej [zob. Bołuczenkowa 2010: 61]. Według moich obserwacji z 2010 r. cechy dialektalne tej gwary są takie same, jak południowo-zachodniej strefy języka rosyjskiego, stąd właśnie wywodzą się mieszkańcy wsi Cunicea. W gwarach tej strefy rozpowszechnione jest akanie dysymilacyjne typu żyzdryńskiego i jakanie typu żyzdryńskiego i sudżańskiego [zob. Atlas 1986, I, mapy 2, 3, 8]. Lecz we wsi Cunicea miejscowi mieszkańcy zachowujący gwarę wykazują się akaniem i jakaniem mocnym z odpowiednią rytmiką wyrazu fonetycznego. Jest jasne, że w ciągu pobytu na Besarabii w ich gwarze nastąpiła zmiana rytmiki wyrazu skutkująca również zmianą typu akania i jakania. Potwierdzają to również obserwacje tej gwary Viery I. Tudose, która również wykryła tu akanie i jakanie mocne, lecz wskazała, że „в обрядовых песнях встречается диссимилятивное аканье” [Tudose 2003: 154; zob. również Kasatkin 2011].

первоначальная территория акающего диалекта охватывала бассейны верхней и средней Оки и Сейма, т. е. современную курско-орловскую, тульскую и рязанскую территорию <...> во второй половине XII – первой половине XIII в.” [Awanesow 1955: 28, zob. także Awanesow 1952: 40, 41].

Na tym obszarze obecnie są rozpowszechnione gwary z akaniem dysymilacyjnym i mocnym, toteż jest jasne, że w chwili powstania akania miało ono tu takie same właściwości.

Powstaje kwestia przyczyn zmian rytmiki wyrazu we wschodnich gwarach akających: zamiast bardziej archaicznej rytmiki z następowaniem kolejno po sobie mocnych i słabych sylab w tych gwarach zjawia się rytmika wyrazowa z mocnym centrum i słabą peryferią. Być może, było to spowodowane wpływem obcojęzycznym.

Znana jest duża ilość turcyzmów w języku rosyjskim [zob. Szypowa 1976] i rosyjskich nazwisk pochodzenia turko-tatarskiego,

связанных с переходом на русскую службу выходцев главным образом из Золотой Орды, а также из родовых и государственных объединений тюркоязычных народов [Baskakow 1979: 3; zob. także Chalikow 1992].

Większość tych osób zajmowała wysokie pozycje w społeczeństwie rosyjskim, dlatego cechy specyficzne ich mowy cieszyły się sporym prestiżem, co prowadziło nie tylko do zapożyczeń turko-tatarskich wyrazów przez Rosjan, lecz również do niektórych zmian w fonetyce rosyjskiej.

We współczesnym języku tatarskim wyrazy zawierające [a] przed [a] są wymawiane tak samo, jak we współczesnym rosyjskim języku literackim, „так что такие случаи не представляют трудностей ни для татарина по отношению к русским словам, ни для русского по отношению к татарским” [Bogorodicki 1953: 92]. Właśnie ten rytmiczny model wyrazowy mógł być przejęty w przeszłości przez Rosjan u Tatarów i innych ludów turkojęzycznych.

Sz szczególnie ściśle kontakty z Tatarami mieli Rosjanie posługujący się gwarami wschodniej grupy narzecza południowego, dlatego zmiana rodzimej rytmiki wyrazu zaszła właśnie w tych gwarach.

2. Neutralizacja samogłosek niewysokich po miękkich spółgłoskach pierwotnie, zdaniem Szachmatowa, Durnowo, Brocha, Władimira Sidorowa [Sidorow 1969: 21], była reprezentowana głóską średniego lub średnio-wysokiego stopnia rozwarcia [ɛ], a potem przed różnymi samogłoskami akcentowanymi głóska ta ulegała zmianie na [a] i [e], czego efektem były różne typy jakania. Jednakże nie są jasne przyczyny, dlaczego [ɛ] powinno się zmienić na [a]. I w tym przypadku należy założyć inny kierunek zmiany: dominantą archifonemu /el̩la/ podczas kształtowania się akania była głóska [a], która nie w okresie późniejszym, lecz od samego

początku przy skracaniu się przed sylabą z długą samogłoską była zastępowana głosek [e]. W ten sposób **przy powstawaniu akania (i jakania) [a] i [e] były pozycyjnymi wariantami prozodycznymi tego samego archifonemu w 1. sylabie przed akcentem.**

Później w wielu gwarach rosyjskich, jak i w języku literackim, przedakcentowe [e] było zastępowane przez [i]. O tym, że **odpowiednio do współczesnego [i] na miejscu /ełələ/ wcześniej wymawiano [e]**, mogą świadczyć następujące ustalenia.

Durnowo, analizując przejście obojańskiego typu jakania w sudżański, pisał:

На месте старых *e, ь, ѣ, а* после мягких согласных перед слогом с гласными среднего (и, д<олжно> б<ыть>, нижнего) подъёма звучала гласная, отличная от старого *и*, п<отому> ч<то> в противном случае аналогия, вызывавшая изменение этой гласной в *а* перед слогом с *о* из *ъ*, должна была затронуть и случаи со старым *и* в этом положении [Durnowo 1917-1918, t. 2: 46].

Na podstawie analizy zabytków południowo-rosyjskich Gieorgij Chaburgajew ustalił:

Южновеликорусские писцы как правило пишут в соответствии с гласным первого предударного слога *e*, а не *и* (кроме <...> случаев с *я*). В частности, в курских грамотах начала XVII в. отмечено только *e* <...>. Эти факты не оставляют сомнения в том, что на коренной южновеликорусской территории в первом предударном слоге *и* по крайней мере до середины XVII в. не произносился как «не-а» системы яканья и в ряде южновеликорусских говоров начинает появляться лишь во второй половине столетия. <...> Можно предполагать, что южновеликорусские писцы передавали буквой *e* предударный *ь*, который произносился после мягких согласных в соответствии с *ъ* после твёрдых. В силу своей “неустойчивости” этот сильно редуцированный гласный в одних говорах (например, задонских) со временем совпал с *e* (от которого артикуляционно он не отличался), в других – с *и* <...>. Передача гласного среднего подъёма переднего ряда *ь* посредством буквы *e* – явление совершенно естественное, если учитывать арсенал графических средств, которыми располагали писцы в XVII столетии. Вторая половина XVII в., видимо, и есть тот период, когда в целом ряде южновеликорусских говоров осуществлялся процесс изменения предударного *ь*>*и* [Chaburgajew 1966: 300-301].

W 1973-74 r. Jelena Burowa i ja badaliśmy gwary akającej wyspy w okolicy Czuchłomy (obw. kostromski) i wykryliśmy tam specyficzny typ umiarkowanego jakania dysymilacyjnego nazwany przez nas czuchłomskim. Różni się on od górno-dnieprowskiego umiarkowanego jakania dysymilacyjnego tym, że w typie

czuchłomskim samogłoski niewysokie po miękkich spółgłoskach przed twardymi przed akcentowanym [a] realizują się w głosce [e], w górno-dnieprowskim zaś w [i], i są podstawy by sądzić, że umiarkowane jakanie dysymilacyjne typu górno-dnieprowskiego rozwinęło się z jakania typu czuchłomskiego, który zachował tę dawną cechę w otoczeniu gwar okazujących [Kasatkin 1999: 417-424].

Procesy zachodzące współcześnie w gwarach akających i w języku literackim również świadczą o wcześniejszej wymowie [e] na miejscu obecnego [i] w sylabach nieakcentowanych. Jest rzeczą znaną, że w języku literackim współczesne ikanie zastąpiło wcześniejsze ekanie. W gwarach jakających na miejscu przedakcentowego [a] po spółgłoskach miękkich często wymawia się [e] przy skróceniu iloczasu tej samogłoski. Zatem głoski [a] i [e] w tej pozycji razem są przeciwstawione głosce [i] występującej w innych pozycjach. Takie relacje między tymi głoskami nazwałem przeciwstawieniem [i] – nie-[i] [Kasatkina 1999: 148, 182; Kasatkin 2002a: 253].

Sidorow, który poświęcił analizie przejścia przedakcentowego [e] w [i] jedną ze swoich książek, pisał, że proces ten „может быть твёрдо установленным, хотя для него и не найдено объяснения” [Sidorow 1969: 16]. Jednakże można uważać, że był on związany, w pierwszym rzędzie, z krótkością tej nieakcentowanej samogłoski: iloczas immanentny [i] jest mniejszy od [e], jak też [i] bardziej wyraziście jest przeciwstawione [a]. W gwarach ze wszystkimi typami akania głoska [i] występuje na miejscu niewysokich samogłosek po spółgłoskach miękkich nie tylko w 1. sylabie przed akcentem w wielu gwarach akających, lecz także w innych sylabach nieakcentowanych, najkrótszych w wyrazie. Lecz rzecz najważniejsza – zmiana [e] na [i] była związana z miękkością poprzedzającej spółgłoski: głoska [i] jest artykulacyjnie bliższa spółgłosce spalatalizowanej dominującej w sylabie. **Widocznie zmiana [e] > [i] jest związana z pojawieniem się miękkości spółgłosek na miejscu poprzednich twardych przed [e]** (o poprzedniej twardości spółgłosek przed [e] [zob. Kasatkin 1999: 391-396]).

3.1. Główne typy jakania dysymilacyjnego opisane przez Durnowo zostały wyróżnione na podstawie tego, jaka samogłoska – [a] czy [i] wymawiana jest na miejscu /ełələ/ **po spółgłosce miękkiej w 1. sylabie przedakcentowej przed akcentowanymi samogłoskami średnio-wysokiego i średniego stopnia rozwarcia.**

Występowanie przedakcentowych [a] i [i] na miejscu niewysokich samogłosek po spółgłoskach miękkich Durnowo traktował jako przejaw dysymilacji [Durnowo 1917-1918, t. 1: 34-35]. Jednakże jeśli uwzględni się zachodzące procesy spłynięcia /ě/ z /e/ (w typie sudżańskim, mosalskim, dmitrijewskim i dońskim) i /ω/ z /o/ (w dońskim typie) oraz zmianę akcentowanego [e] na [’o], a przedakcentowego [e] na [i], to poprzedzająca zmianę [e] na [i] **wymowa samogłoski średniego stopnia rozwarcia [e] przed akcentowanymi samogłoskami [e] i [o] tego samego stopnia rozwarcia z większym uzasadnieniem może być wiązane z asymilacją do samogłoski akcentowanej.**

Tab. 1. Typy jakania dysymilacyjnego

Samogłoska 1. sylaby przed akcentem na miejscu /e/, /ě/, /o/, /a/ po spółgłoskach miękkich							Samogłoska akcentowana
żyzdryński	sudżański	szczygrowski	mosalski	obojański*	dmitrijewski	doński	
a	a	a	a	a	a	a	i, y, u
a	a	a	a	a	a	i	uo – /ω/
a	a	a	a	i	i	i	o
a	i	i	a	i	i	i	’o z e
a	i	a	i	a	i	i	ie – /ě/
a	i	i	i	i	i	i	e
i	i	i	i	i	i	i	a

* Typ obojański oraz zadoński różniący się od obojańskiego wymową [e] zamiast [i] na miejscu samogłosek niewysokich w 1. sylabie przed akcentem są ogólnie nazywane typem archaicznym.

Durnowo za Szachmatowem uznawał typ obojański za wyjściowy dla wszystkich typów jakania dysymilacyjnego [Durnowo 1917-1918, t. 2: 64-66]. Jednakże podstawę dla nich można dostrzegać nie w obojańskim typie, a w żyzdryńskim [por. van Wijk, 1934-1935], uzupełnionym o asymilację samogłoski przedakcentowej do akcentowanego [e], w niektórych typach także do [o], przejawiającą się w różny sposób przed etymologicznymi /ě/ i /ω/ i zachodzącą w jednych gwarach przed, a w innych po przegłosie [e] > [’o].

Zatem **pierwotnym modelem jakania dysymilacyjnego jest typ żyzdryński, natomiast inne typy tego jakania powstały w efekcie asymilacji przedakcentowej samogłoski [a] do samogłosek akcentowanych [e] i [o]. Dlatego bardziej właściwe jest ich nazywanie typami jakania asymilacyjno-dysymilacyjnego.**

Potwierdzeniem tego stanu rzeczy mogą być dane świadczące o szczególnym zachowywaniu się samogłosek przed samogłoskami średniego stopnia rozwarcia.

1) Kasatkina i Szczygiel oraz Sawinow wykryli w gwarach akających asymilację samogłoski przedakcentowej do akcentowanej samogłoski średniego stopnia rozwarcia [e] i [o] po spółgłoskach twardych [Kasatkina, Szczygiel 1995; Sawinow 2001: 212-213]. Znane są także inne przypadki asymilacji samogłosek w języku staroruskim i w gwarach rosyjskich [zob. Kasatkina 1996: 207-221; Kasatkin 1999: 398-399]. Jest to jeden z przejawów synharmonizmu wokalicznego w gwarach rosyjskich [por. Wysotski 1949: 73].

2) Bardziej stabilne odpowiedniości między przedakcentową a akcentowaną samogłoską średniego stopnia rozwarcia, niż między samogłoskami innych stopni, występują w przypadku okania typu gdowskiego.

Tab. 2. Okanie typu gdownskiego

Samogłoski 1. sylaby przedakcentowej								Samogłoski akcentowane
po spółgłoskach twardych		po spółgłoskach miękkich						
		przed twardymi			przed miękkimi			
/o/	/a/	/o/	/e/	/a/	/o/	/e/	/a/	
[a]								/i/, /u/
[o]	[a]	[o]	[e]	[a]	[e]	[e]	[a]	/e/, /o/
[a]								/a/

Ten typ jest efektem wpływu gwar akających na okające. Przed wysokimi i szerokimi samogłoskami akcentowanymi na miejscu /o/ po spółgłoskach twardych i na miejscu /o/ i /e/ po spółgłoskach miękkich rozwinęła się wymowa [a], co doprowadziło do zlania się w tej głosce w tych pozycjach wszystkich niewysokich fonemów samogłoskowych. Natomiast przed akcentowanymi samogłoskami średnimi [e] i [o] w 1. sylabie przed akcentem utrzymuje się rozróżnienie [o] i [a] po spółgłoskach twardych oraz [e], [o], [a] po miękkich [zob. Awanesow, Orłowa 1964: 40, 65; Kasatkin 2005: 52]. Akanie przeniknęło również do sylab przed akcentowanymi [i], [y], [u] oraz przed [a], a przed akcentowanymi [e] i [o] to zjawisko nie miało miejsca. Akanie nie potrafiło tu zerwać więzi między samogłoskami akcentowanymi a przedakcentowymi.

3) Na ogół się uważa, że we współczesnej ruszczyźnie kulturalnej po [ž], [š], [c] na miejscu *e* w 1. sylabie przed akcentem zazwyczaj wymawia się [y] (a właściwie [y^a], w innej transkrypcji [y^e], [Ÿ]): [žy^erʲo], [šy^erʲšʲavʲɨ], [šy^eptʲaˈtʲ] i in. [Awanesow 1956: 111-112]; [šy^esʲtʲi], [skrʲižy^etʲaˈtʲ], [žy^ecʲa] [Kasatkin 2008b: 153-154]. Na równi z [y^e] może być wymawiane również [e^y] jako relikwyt wcześniejszego ekania (Panow 1979: 160). Jednak przed akcentowanymi samogłoskami średniego stopnia rozwarcia wymowa przeakcentowego [e] ([e^y]) jako efekt asymilacji występuje o wiele szerzej, niż przed samogłoskami wysokimi i szerokimi: ж[e]лѣзный, ж[e]лѣть, ж[e]лѣнок, ж[e]рѣло, ж[e]стѣкий, ж[e]тѣон; ш[e]рѣбет, ш[e]рѣнга, ш[e]стѣрка, ш[e]стѣй, ш[e]стѣок; ц[e]лѣбный, ц[e]лѣе, ц[e]лѣованный, ц[e]нтрѣвка, ц[e]нтрѣвочный, ц[e]пнѣй, ц[e]ркѣвный itp.

3.2. Na stosunkowo sporej części obszaru grupy wschodniej (riazańskiej) i większej części grupy dońskiej narzecza południowo-rosyjskiego przy akaniu mocnym jest rozpowszechnione jakanie asymilacyjno-dysymilacyjne [zob. Zacharowa 1975; Atlas 1986, I, mapa 3; Chmielewskaja 1970, mapy 7, 8; Orłow 1984: 8-9]. Tak określił ten typ Durnowo [1917-1918, t. 2: 86], według którego powstał on „из диссимилативного восточного (законского) типа вследствие ассимиляции предударных открытых гласных гласным ударяемого слога” [Durnowo 1923: 369].

Ассимилятивность, – pisał Awanesow – заключается в зависимости гласного предударного слога <...> от качества гласной фонемы ударенной <...>: если под ударением находится *a*, то в предударном слоге в качестве варианта гласных фонем неверхнего подъема выступает звук *a* <...> ассимилятивность <...> представляет собой результат позднейшего процесса, наслоившийся на уже отстоявшуюся систему <...> диссимилятивного яканья <...> о диссимилятивной основе этой разновидности яканья можно догадаться только по различению гласных предударного слога, когда под ударением находятся гласные фонемы среднего или верхне-среднего подъема [Awanesow 1949: 88-92].

Tab. 3. Typy jakania asymilacyjno-dysymilacyjnego

Samogłoski 1. sylaby przed akcentem na miejscu /e/, /ě/, /o/, /a/ po spółgłoskach miękkich				Samogłoska akcentowana
oriechowski	nowosiołkowski	kułtukowski	kidusowski	
a	a	a	a	i, y, u
a	a	a	a	uo – /ω/
a	a	a	a	o
a	i	a	i	’o z e
a	a	i	i	ie – /ě/
i	i	i	i	e
a	a	a	a	a

W tych gwarach po spółgłoskach miękkich przed wszystkimi samogłoskami akcentowanymi wymawia się [a] i jedynie przed [e] reprezentującym /e/ (w niektórych gwarach także przed etymologicznym /ě/, które zlało się z /e/ i/lub przed [’o] na miejscu wcześniejszego [e]), występuje [i]. Jeśli się weźmie pod uwagę, że przedakcentowe [i] powstało na miejscu wcześniejszego [e], a w wielu gwarach tego obszaru notuje się brak rozróżnienia /e/ i /ě/ i przypadki braku przegłosu [e] > [’o], co prawdopodobnie cechowało te gwary w przeszłości [zob. Awanesow 1952: 31-34; Atlas 1986, I, mapa 38; 1989, II, mapy 82, 94], to tę wymowę, jak i podobną wymowę w typie sudżańskim, szczygrowskim, mosalskim i innych, można tłumaczyć asymilacją samogłoski przedakcentowej do akcentowanej: przed akcentowanym [e] przedakcentowe [a] zamieniało się na [e]. W pozostałych pozycjach wymowa przedakcentowego [a] była podporządkowana zasadzie jakania mocnego.

Asymilacja w tych typach dotyczy nie pozycji przed [a], jak sądzą dialektolodzy, trzymając się tezy Durnowo, lecz pozycji przed [e], dlatego nazwa tego typu we wszystkich jego wariantach powinna być nie asymilacyjno-dysymilacyjne, lecz asymilacyjne jakanie mocne. U źródeł tego typu było jakanie mocne.

Bibliografia

- Almuchamiedowa, Kulszapirowa 1980 – **З.М. Альмухамедова, Р.Э. Кульшарипова**. Редукция гласных и просодия слова в окающих русских говорах (Экспериментально-фонетическое исследование)
- Atlas 1986 i 1989– Диалектологический атлас русского языка: Центр Европейской части СССР. В 3 вып. / Под ред. Р.И. Аванесова и С.В. Бромлей. Вып. I. Фонетика. Москва 1986; Вып. II. Морфология. Москва 1989
- Awanesow 1949 – Р. И. А в а н е с о в. Очерки русской диалектологии. Ч. 1. Москва.
- Awanesow 1952 – Р. И. А в а н е с о в. Лингвистическая география и история русского языка // Вопросы языкознания, № 6. s. 25–47
- Awanesow 1955 – Р. И. А в а н е с о в. Проблемы образования языка русской (великорусской) народности // Вопросы языкознания, № 5. s. 20–42
- Awanesow 1956 – Р. И. А в а н е с о в. Фонетика современного русского литературного языка. [Москва]
- Awanesow 1974 – Р. И. А в а н е с о в. Русская литературная и диалектная фонетика. Москва
- Awanesow, Orłowa 1964 (red.) – Русская диалектология / Под ред. Р.И.Аванесова, В.Г.Орловой. Москва
- Baskakow 1979 – Н. А. Б а с к а к о в. Русские фамилии тюркского происхождения. Москва
- Bogorodicki 1910 – В . А . Б о г о р о д и ц к и й. Краткий очерк диалектологии и истории русского языка. Казань
- Bogorodicki 1935 – В . А . Б о г о р о д и ц к и й. Общий курс русской грамматики. 5-е изд. Москва; Ленинград
- Bołuczenkowa 2010 – А . А . Б о л у ч е н к о в а. Возникновение и развитие старообрядческих поселений на территории государства Молдовы // Липоване: история и культура русских старообрядцев. Вып. 7. Одесса; Измаил, s. 61–67
- Broch 1916 – О . Б р о к. Говоры к западу от Мосальска. Петроград
- Šekmonas 1987 – В . Н . Ч е к м о н а с. Территория зарождения и этапы развития восточнославянского аканья в свете данных лингвогеографии // Russian Linguistics, 11, № 2/3. s. 335–349
- Šekmonas 1998 – В . Н . Ч е к м о н а с. Аканье и оканье в северной части Псковской области (полновские говоры) // Kalbotyra 47 (2), Slavistica Vilnensis. 1998. Vilnius, s. 57–132
- Šekmonas 1999 – В . Н . Ч е к м о н а с. Аканье и яканье в говорах Псковского района (современное состояние и проблемы истории) // Kalbotyra 48 (2), Slavistica Vilnensis. 1999. Vilnius, s. 89–146
- Šaburgajew 1966 – Г . А . Х а б у р г а е в. Заметки по исторической фонетике южно-великорусского наречия: (Введение. Вокализм) // Уч. зап. Московского областного педагогического института им. Н.К.Крупской. Т. 163, вып. 12, Русский язык. Москва, s. 271–314

- Chalikow 1992 – А. Х. Халиков. 500 русских фамилий болгаро-татарского происхождения. Казань
- Chmielewska 1970 – Т. А. Хмелевская. Русские говоры Дона (фонетика). Ростов-на-Дону
- Dahl 1852/1978 – В. И. Даль. О наречиях русского языка // Вестник Императорского Географического Общества, 1852, кн. V; **цит. за: В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка** [7-е изд.]. Т. 1. Москва
- Durnowo 1917–1918 – Н. Н. Дурново. Диалектологические разыскания в области великорусских говоров. Ч. I. Южновеликорусское наречие. Вып. 1. Москва 1917; Вып. 2. Типография Шамординской женской пустыни Калужской губ., 1918
- Durnowo 1923 – Н. Н. Дурново. Ответ проф. Е. Ф. Будде // Известия отделения русского языка и словесности, 1919, т. XXIV, кн. 2. Петроград, s. 362–371
- Durnowo 1924 – Н. Н. Дурново. Очерк истории русского языка. Москва; Ленинград
- Durnowo 1929a – М. Дурново. Увагі да беларускай фонэтыкі // Беларуская акадэмія навук. Запіскі аддзелу гуманітарных навук, кн. 9. Працы клясы філэлёгіі, т. II. Менск, s. 68–72
- Durnowo 1929b – М. Дурново. Працы Алёны Курыловой у галіне дыялекталёгіі і гісторыі беларускай і ўкраінскай мовы // Беларуская акадэмія навук. Запіскі аддзелу гуманітарных навук, кн. 9. Працы клясы філэлёгіі, т. II. Менск, s. 317–320
- Durnowo 1969 – Н. Н. Дурново. Введение в историю русского языка. [2-е изд.] Москва
- Encyklopedia 1979 – Русский язык: энциклопедия / Гл. ред. Ф.П.Филин. Москва
- Giesowa 1959 – О. Г. Гецова. О произношении ударного *o* разного происхождения в говоре с. Катагощи Захаровского района Рязанской области // Материалы и исследования по русской диалектологии. Новая серия. Т. 1 / Отв. ред. Р.И.Аванесов, В.Г.Орлова. Москва, s. 105–118
- Gołubiewa 1985 – Н. Л. Голубева. О консонантном окружении гласных, редуцируемых до нуля // Диалектография русского языка / Отв. ред. Р.И.Аванесов, А.И.Горшков. Москва, s. 60–80
- Gorszkowa, Chaburgajew 1981 – К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаев. Историческая грамматика русского языка. Москва
- Iwanow 1990 – В. В. Иванов. Историческая грамматика русского языка. 3-е изд. Москва
- Jakobson 1929 – R. Jakobson. Remarques sur l'évolution phonologique du russe, comparée à celle des autres langues slaves. Praha [Travaux du Cercle linguistique de Prague, 2]. Przedruk w: R. Jakobson. Selected Writings. I. 2 ed. The Hague: Mouton
- Jeriomina, Faliow 1928 – С. А. Еремин, И. А. Фалёв. Русская диалектология. Москва; Ленинград
- Kasatkin 1999 – Л. Л. Касаткин. Современная русская диалектная и литературная фонетика как источник для истории русского языка. Москва
- Kasatkin 2002a – Л. Л. Касаткин. Катагощинское яканье в говоре семейских – старообрядцев Забайкалья // Проблемы фонетики. IV / Отв. ред. Р.Ф. Касаткина. Москва, s. 252–260

- Kasatkin 2002б – Л. Л. К а с а т к и н . Диереза и оглушение гласных в говорах Донской группы южного наречия // Материалы и исследования по русской диалектологии. I (VII) / Отв. ред. Л. Л. Касаткин. Москва, s. 40–64
- Kasatkin 2005 (red.) – Л. Л. К а с а т к и н . Русская диалектология / под ред. Л. Л. Касаткина. Москва
- Kasatkin 2008а – Л. Л. К а с а т к и н . Русский говор села Татарица в Болгарии // Русские старообрядцы: язык, культура, история: Сб. статей к XIV Международному съезду славистов / Отв. ред. Л. Л. Касаткин. Москва, s. 116–139
- Kasatkin 2008б – Л. Л. К а с а т к и н . Фонемы /ɔ/, /ω/, /a/ в слободских говорах // Материалы и исследования по русской диалектологии. III (IX) / Отв. ред. Л. Л. Касаткин. Москва, s. 50–67
- Kasatkin 2008в – Л. Л. К а с а т к и н . Современный русский язык: Фонетика. 2-е изд. Москва
- Kasatkin 2011 – Л. Л. К а с а т к и н . Прародина старообрядцев села Кунича Флорештского района Молдавии по данным их языка // Липоване: история и культура русских старообрядцев. Вып. VIII: к 200-летию юбилею первого переселения некрасовцев в российские пределы / Редактор-составитель А.А.Пригарин. Одесса; Измаил, s. 178–193
- Kasatkina 1996 – Р. Ф. К а с а т к и н а . Просодия русских говоров // Просодический строй русской речи / Отв. ред. Т. М. Николаева. Москва, s. 205–255
- Kasatkina (red.) 1991 – Русские народные говоры. Звучащая хрестоматия. Ч. 1. Севернорусские говоры / Отв. ред. Р.Ф.Касаткина. Приложение № 1 к Бюллетеню Фонетического Фонда русского языка. Москва; Бохум
- Kasatkina (red.) 1999 – Русские народные говоры. Звучащая хрестоматия. Южнорусское наречие / Под ред. Р.Ф.Касаткиной. Москва
- Kasatkina, Szczygiel 1995 – Р. Ф. К а с а т к и н а , Е. В. Щ и г е л ь . Ассимилятивно-диссимилятивное аканье // Проблемы фонетики. II / Отв. ред. Л.Л.Касаткин. Москва, s. 295–309
- Kolesow 1972 – В. В. К о л е с о в . Фонетика // Русская диалектология / Под ред. Н.А.Мещерского. Москва, s. 49–121
- Kuriŭo 1924 – О. Б. К у р и л о . Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині. Київ (Всеукраїнська Академія Наук. Збірник історико-філологічного відділу № 21. Праці Етнографічної комісії)
- Kuriŭo 1928 – О. Б. К у р и л о . До питання про умови розвитку дисимілятивного акання // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук, кн. XVI, s. 48–72
- Kuznecow 1948 – П. С. К у з н е ц о в . К вопросу о качестве безударных гласных не первого предупредительного слога в акающих говорах // Бюллетень диалектологического сектора Института русского языка [АН СССР]. Вып. 2 / Отв. ред. С.П.Обнорский, Р.И.Аванесов. Москва; Ленинград, s. 29–34
- Kuznecow 1960 – П. С. К у з н е ц о в . Русская диалектология. 3-е изд. Москва 1960.
- Kuznecow 1964 – П. С. К у з н е ц о в . К вопросу о происхождении аканья // Вопросы языкознания, №1, с. 30–41

- Kuzniecowa 1965 – П. С. Кузнецов. Фонетика // В.И.Борковский, П.С.Кузнецов. Историческая грамматика русского языка. 2-е изд. Москва, s. 36–170
- Łomonosow 1952 – М. В. Ломоносов. Полное собрание сочинений, т. 7. Москва; Ленинград
- Nazarowa 1975 – Т. В. Назарова. Из наблюдений над междialeктными контактами: (к понятию сопротивления системы) // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1973. Москва, s. 92–107
- Orłow 1984 – Л. М. Орлов. Русские говоры Волгоградской области. Волгоград, 1984
- Orłowa, Stroganowa 1968 – В. Г. Орлова, Т. Ю. Строганова. Народные говоры. Фонетика // Русский язык и советское общество: Социолого-лингвистическое исследование / Под ред. М.В. Панова. [4] Фонетика современного русского литературного языка. Народные говоры. Москва, s. 183–211
- Ossowiecki 1961 – И. А. Оссовецкий. Начальные этапы развития русской диалектологии // История русской диалектологии. Москва, s. 7–29
- Panow 1979 – М. В. Панов. Современный русский язык: Фонетика. Москва
- Paufoszima 1983 – Р. Ф. Пауфوشي́ма. Фонетика слова и фразы в севернорусских говорах. Москва
- Reformatski 1979 – А. А. Реформатский. Очерки по фонологии, морфонологии и морфологии. Москва
- Sawinow 2001 – Д. М. Савинов. Развитие предупредительного вокализма в одном тульском говоре // Жизнь языка. Сб. статей к 80-летию М.В.Панова / Отв. ред. С.М.Кузьмина. Москва, s. 211–215
- Sawinow 2008 – Д. М. Савинов. К вопросу о зависимости типов аканья и яканья от семифонемного вокализма // Материалы и исследования по русской диалектологии. III (IX) / Отв. ред. Л. Л. Касаткин. Москва, s. 182–193
- Sidorow 1969 – В. Н. Сидоров. Из русской исторической фонетики. Москва
- Sobolewski 1897 – А. Н. Соболевский. Опыт русской диалектологии. Вып. I. Наречия великорусское и белорусское. Санкт-Петербург
- Szachmatow 1896–1897 – А. А. Шахматов. Звуковые особенности ельнинских и мосальских говоров // Русский филологический вестник, 1896, т. XXXVI, № 3–4, с. 60–99; т. XXXVIII, № 3–4, с. 172–209
- Szachmatow 1915 – А. А. Шахматов. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия славянской филологии, вып. 11.1. Петроград
- Szachmatow 1941 – А. А. Шахматов. Очерк современного русского литературного языка. 4-е изд. Москва
- Szczerba 1912/1983 – Л. В. Щербачев. Русские гласные в качественном и количественном отношении. СПб., 1912; Ленинград
- Szypowa 1976 – Е. Н. Шипова. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата
- Szczerba 1983 – Л. В. Щербачев. Теория русского письма. Ленинград
- Trediakowski 1748/1849 – В. К. Тредиаковский. Разговор между чужестранным человеком и российским об орфографии... 1748; Сочинения, т. 3, Санкт-Петербург

- Trubieckoj 1987 – Н. С. Трубецкой. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства // Н. С. Трубецкой. Избранные труды по филологии. Москва, s. 143–167
- Tudose 2003 – В. И. Тудосе. Особенности речи жителей русского села Кунича в Молдавии // Старообрядцев Молдавии живое слово: Материалы международной научно-практической конференции «Старообрядчество Молдавии: истоки и современность», [состоявшейся в г. Кишинёве (Республика Молдова)] 14–16 декабря 2002 г. Кишинёв, s. 153–163
- Uspienski 1994 – Б. А. Успенский. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.). Москва
- Uszakow 2009 – Д. Н. Ушаков. О московском произношении // Незабываемые голоса России. I. Звучат голоса отечественных филологов / Под ред. О.В.Антоновой, Д.М.Савинова. Москва, s. 189–196
- Vaahtera 2007 – Й. Вахтера. К вопросу об истории гласного *o*, полногласия и аканья в русском языке в свете данных о славянизации Русского Севера // Topics on the Ethnic, Linguistic and Cultural Making of the Russian North – Вопросы этнического, языкового и культурного формирования Русского Севера – Beiträge zur ethnischen, sprachlichen und kulturellen Entwicklung des russischen Nordens / Ed. Juhani Nuorluoto (Slavica Helsingiensia, 32). Helsinki, s. 286–301
- Vaahtera 2009 – Й. Вахтера. Эволюция системы гласных фонем в некоторых русских говорах Вологодской области (Slavica Helsingiensia, 37), Хельсинки
- Vaillant 1950 – А. Вайлант. Grammaire comparée des langues slaves. T. I. Phonetique [Collection «Les langues du monde», série Grammaire, philology, littérature. Vol. VI]. Lyon–Paris
- Van Wijk 1934–1935 – Н. Ван Вижк. Zur Entwicklungsgeschichte des Akanje und Jakanje // Slavia, XIII, № 4. s. 640–654
- Wojtowicz 1972 – Н. Т. Войтович. К вопросу о путях развития аканья в восточнославянских языках // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1970 / Отв. ред. Р. И. Аванесов. Москва, s. 17–39
- Wysotski 1949 – С. С. Высотский. Работы Е.Ф.Будде о рязанских говорах в свете новых данных // Бюллетень диалектологического сектора Института русского языка, вып. 6. Москва; Ленинград, s. 52–103
- Wysotski 1967 – С. С. Высотский. Определение состава гласных фонем в связи с качеством звуков в севернорусских говорах // Очерки по фонетике севернорусских говоров. Москва, s. 5–82
- Wysotski 1973 – С. С. Высотский. О звуковой структуре слова в русских говорах // Исследования по русской диалектологии / Отв. ред. С. В. Бромлей. Москва, s. 17–41
- Wysotski 1975 – С. С. Высотский. К проблеме изучения вокализма южнорусских говоров // Русские говоры: К изучению фонетики, грамматики, лексики / Отв. ред. Е.В.Немченко. Москва, s. 3–19
- Zalizniak 1985 – А. А. Зализняк. От праславянской акцентуации к русской. Москва

- Zacharowa 1959 – К. Ф. Захарова. Архаические типы диссимилятивного яканья в говорах Белгородской и Воронежской областей // Материалы и исследования по русской диалектологии. Новая серия. Т. 1 / Отв. ред. Р.И.Аванесов, В.Г.Орлова. Москва, s. 6–55
- Zacharowa 1971 – К. Ф. Захарова. Типы диссимилятивного яканья в русских говорах (Лексико-морфонологическая характеристика) // Вопросы языкознания, № 2. s. 3–18
- Zacharowa 1975 – К. Ф. Захарова. Ассимилятивно-диссимилятивное яканье по данным «Атласа русских говоров к югу от Москвы» // Русские говоры: К изучению фонетики, грамматики, лексики / Отв. ред. Е. В. Немченко. Москва, s. 19–40
- Żukowska 1968 – З. В. Жуковская. Об особенностях безударного вокализма в говорах к северо-востоку от Пскова // Псковские говоры. II. Псков, s. 5–19

SUMMARY

On the Development of „akanye” and „yakanye” in Russian

In the Southern Russian dialects as a result of unstressed vowel reduction, the sound [ɔ], which represented /o/ after the hard consonants, coincided with [a], so that akanye appeared. In the western group of the Southern Russian dialects unstressed [ɔ], which represented /ω/, coincided with [u] in some words or remained as [o]. The difference between dissimilative and strong akanye arose as a result of the realization of the same phonetic model – the model of akanye in the dialects with the different rhythmical structure of the word. Zhizdrinski type of dissimilative jakanye, complicated by the assimilation of the pretonic vowel to the stressed vowel [o] and/or [e], is the base of another types of dissimilative jakanye. It is more appropriate to call them the types of assimilative-dissimilative jakanye. The base of the types of assimilative-dissimilative jakanye is strong jakanye, that is why it is more appropriate to call them the types of assimilative-strong jakanye.